

Neolitické chrámy na ostrově Malta

Kam zmizel kámen?

Chrámy v souostroví Malty patří k nejstarším kamenným stavbám světa. Poprvé byly zastřešeny v dobách jejich výstavby ve 4. a 3. tis. BC, podruhé v letech 2008–2009 (obr. 1). Zatímco druhé zakrytí proběhlo z důvodu památkové ochrany bortících se zbytků stěn pomocí otevřených přístřešků, původní zastřešení z neolitu/eneolitu neznáme.

■ Radomír TICHÝ

Katedra archeologie FF
Univerzita Hradec Králové

Jedním z důvodů může být to, že kámen použitý ke konstrukci zastřešení zmizel. Tedy nebyl objeven při novodobé obnově chrámů, která začala už před téměř dvěma stovkami let. Hypotetické možnosti řešení konstrukce střech ale stále lákají, protože jsou součástí neúplných vysvětlení účelu, fungování a zániku těchto pozoruhodných staveb.

Kámen a zase kámen? Popis chrámů

Výrazem maltské chrámy se rozumí tyto stavby v maltském souostroví, tedy nejen na Maltě, ale i na ostrově Gozo. V současnosti je známo nejméně 23 jejich pozůstatků, často ve skupinách po dvou až

třech. Chrámy jsou rovnoměrně rozmístěny po ostrovech (obr. 2), ovšem v různém stupni dochování. I z těchto důvodů patří mezi nejznámější Mnajdra, Hagar Qim a Tarxien na Maltě a Ggantija na ostrově Gozo (Rountree 2002, 32).

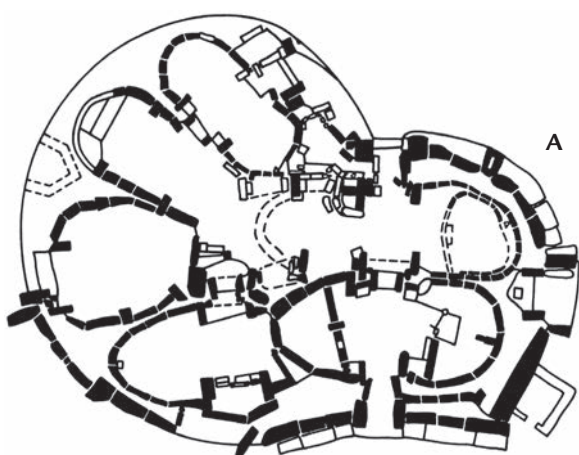
Následnost geologických vrstev souostroví Malty tvoří spodní koralinové vápence, měkký globigerinové vápence, modravý jíla a horní tvrdší a hrubší koralinový vápenec. Poslední dva druhy byly hlavním stavebním materiálem maltských chrámů, materiálem dobře dostupným v přirozených místních výchozech. Často se jednalo o bloky hmotnosti 20 až 40 tun. Surovina se kombinovala. Např. vnější zeď chrámu Mnajdra byla postavena ze spodního koralinového vápence, kdežto pro vnitřní stěny a ozdobné prvky byl použit měkký globigerinový vápenec. Ale starší chrám Hagar Qim byl postaven výhradně z vápence globigerinového (Cassar a kol. 2010, Rountree 2002, 32).

Nejstarší chrámy tvořily tři komory ve tvaru trojlístku, později šlo o pět i více komor, které z leteckého pohledu připomínají lidské tělo podobné figurám nalezeným v některých chrámech. Osu půdorysu chrámu tvoří průchody překlenuté trilitami z kamene, do stran nebo do čela chrámů vybíhají symetricky uspořádané půlkruhové apsidy. Jejich stěny

tvoří svíslé postavené mohutné ortostaty z plochých kamenných desek až šestimetrové délky (obr. 3). Nad nimi navazují menší horizontální bloky, které byly možná původně součástí konstrukce střechy umístěné na krakorcích nebo střechy ploché. Opěrným základem takové hmoty byla vždy vnitřní a vnější zeď s výplní kamene a zeminy mezi nimi. První chrámy měly vnitřní stěny z lomového kamene, původně asi omítnuté a natřené, pozdější stěny jsou již z ortostatických bloků. Na některých z nich se dochovaly reliéfy s motivem spirály nebo zvířat (koza, ovce, prasata, ryby, rohy býka) (Cassar a kol. 2010, Rountree 2002, 32).

V čele některých chrámů se nachází kamenná terasa s přední fasádou stavby. V případě chrámu Mnajdra se projevuje orientace vstupu k jihu, která naznačuje astronomická pozorování jeho stavitelů (Cassar a kol. 2010). V případě chrámů Hagar Qim (jih Malty), Ta'Hagrat (sever Malty) a Ggantija (středovýchodní Gozo) je zase v současnosti vidět, při pohledu ven mezi ortostaty tvořícími vstup, východ Měsíce, třebaže se tyto chrámy nacházejí na opačných koncích ostrovů. Hlavní osy všech chrámů jsou orientovány od východu až po jihozápad (Cox 2008).

Nejčastěji připomínaným vodítkem k vytvoření představy o původní podobě chrámů je nález

■ Obr. 1 Půdorys (A) (podle Jelínek 2006, 230) a současné zastřešení (B) chrámu Hagar Qim (foto P. Dostálová)

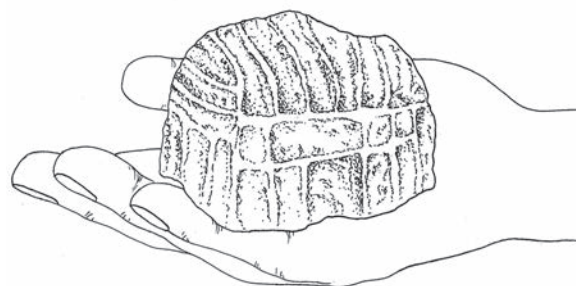
modelu zastřešené stavby výšky 4,5 cm (**obr. 4**) z chrámu Ta'Hagar Mgarr. Je sporné, zda dokládá zakrytí chrámové stavby kamennými deskami (Rountree 2002, odkaz 9) nebo jen model domu, který se liší od apsid chrámů (Kroupa 2010, 101). Z toho plyne, že nemusí jít ani o důkaz, že byly chrámové stavby zastřešeny, v každém případě z modelu není možné poznat provedení střešní konstrukce ani druh krytiny. Různí badatelé předpokládají dřevěnou trámovou střešní konstrukci a hliněný povrch střechy, trámy měly být osazeny na zaklenuté podstropní obvozy zdí zachované nejlépe v Mnajdra (Kroupa 2010, 101, 106) nebo mohlo jít o klenutou střešku z kamenných desek (Rountree 2002, 33). Pokud přijmeme poslední z řešení, tedy použití kamene k vytvoření klenby střechy, připadl by v úvahu i názor, že maltské chrámy byly kryty velkou mohylou, podobně jako vybrané evropské megality (Jelínek 2006, 230).

K čemu sloužily? Společnost stavitelů

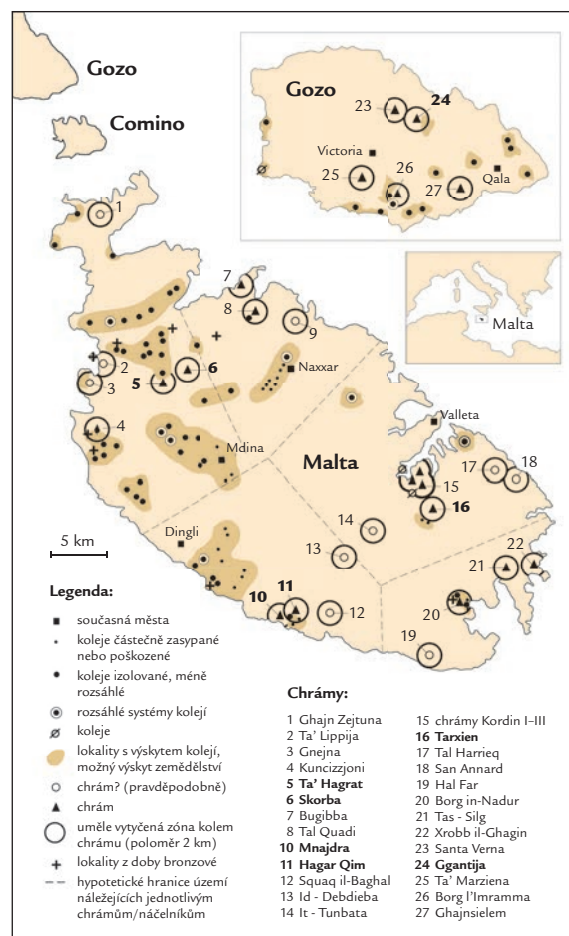
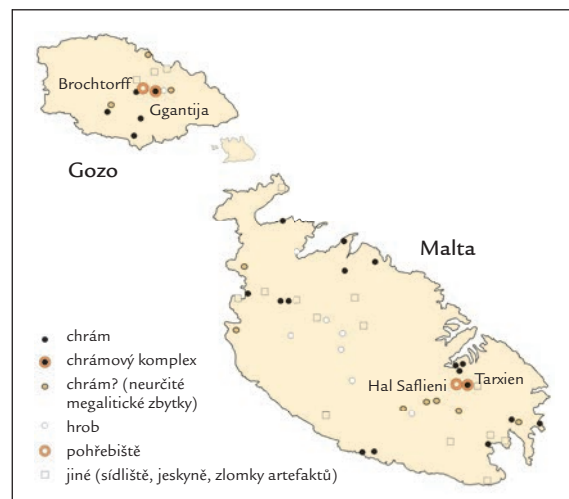
Je poněkud paradoxní, že ačkoli se obecně mluví o chrámech, důkazy o této funkci staveb jsou jen nepřímé. Formální podoba přitom vzdáleně odpovídá zmíněným evropským dolmenovým megalitům, které sloužily k pohřbívání. Uvnitř maltských chrámů byly nalezeny kamenné oltáře, lavice a ohniště, keramika a zvířecí kosti evokující oběti při chrámovém rituálu. Dalším významným objektem jsou ženské či nerozlišitelné antropomorfní sošky a sochy, z nichž největší a nejznámější (ovšem nedochovaná

v úplnosti) z Tarxien mohla mít původní výšku ke dvěma metrům. Pokud přijmeme chrámovou interpretaci, pak byly interiéry chrámů tak malé, že mohly sloužit spíše náboženským specialistům než velkým shromážděním lidí, která se však mohla konat na venkovních terasách nebo upravených dvorech. Mimo to jsou pohřebiště v souostroví doložena a mají zcela odlišnou podobu. Jde o dvě hypogea. Na Maltě je to sekundární pohřebiště v Hala Saflieni, které má podobu labyrintu chodeb, schodišť a komor s klenutými stropy vysekaných v podzemí do skály ve třech úrovních. Zde bylo uloženo 6 až 7 tisíc jedinců s výbavou šperků, keramiky a lidských figur. Druhé pohřebiště Brochtorff se nachází na ostrově Gozo (Rountree 2002, 33). Jde o kruh megalitických kamenů o průměru 45 metrů, uvnitř kruhu se nachází pohřební komory zapuštěné 4 až 5 metrů pod úrovní terénu, přístupné po kamenných stupních. Původní pohřebiště využívalo podzemních jeskyní už tisíc let před obdobím Tarxien, kterému megalitická stavba patří (Richards a kol. 2001, 257).

Vraťme se k chrámovým stavbám. Kontextové důkazy pro jejich použití jako chrámů tedy chybí. Mimo přenosných nálezů zmíněných výše nedokážeme vysvětlit ani architektonické doplňky staveb – např. otvory ve zdech či podlaže nemají jasný účel. Zdobené jsou kameny čelní fasády. Dnes bez střechy se jeví stavby jinak, ale původně šlo v podstatě o nízké, uzavřené, tmavé, spletité prostory, které pravděpodobně zesilovaly zvuk i pach. Stěny byly zřejmě potažené okrem, omítka držela

■ Obr. 4 model domu či chrámu nalezený v chrámu Ta'Hagrat u městečka M'garr

■ Obr. 2 Ostrovy Malta a Gozo s vyznačením polohy chrámů a hypogeií (pohřebiště) (upraveno podle Robb 2001, Fig. 2, Sagona 2004, Fig. 6)

■ Obr. 3 Pohled na ortostaty v Hagar Qim (foto P. Dostálová)

díky důlkům na ploše trilitů či ortostatů. Okrem byly zdobené i podzemní pohřební prostory. Existují dokonce zprávy o tom, že když dělníci objevili skalní hroby, uváděli ještě „čerstvou krev“, natolik byly barvy výrazné (Robb 2001, 189). To spojuje svět podzemí se světem skutečným. O něm však víme velmi málo. Obydlí představovaly malé oválné či kruhové chýše, objevené ve starším období dokonce blízko chrámu. To by mohlo naznačovat, že původní chrámy byly součástí vesnic (Robb 2001, 182–185).

Vedle funkce rituální mohly chrámy spoluvytvářet i sociální vztahy – mohly představovat správní centra pro přerozdělování produkce, prezentaci moci kněžské elity, spoluvytváření identity. Jednou z teorií je předpoklad vzniku specifické společnosti, v níž byly možná původní skalní hroby modelem pro vznik pozdějších chrámů, které obnovovaly jejich formu, ale nad zemí. Možná byly oválné domy z předchrámového období jejich předchůdci. Posun od malých univerzálních staveb k velkým specializovaným v dějinách často signalizuje vznik sociální hierarchie. Náznaky jejího vytváření tu jsou. Obrovské množství práce musela organizovat menší skupina osob, omezený prostor uvnitř chrámu možná definuje rozdíl mezi účastníky rituálu a jeho diváky. V případě Malty ovšem účast při rituálu nemusela být jedinou cestou k získání postavení ve společnosti. K dalším jistě patřila kontrola lodí, obchodu nebo zemědělství. Vyloučit nelze ani možnost,

že chrámy byly zdrojem soupeření mezi místními komunitami. O určité autonomii spojené s dynamikou svědčí nejen odlišnosti v architektonických detailech, ale i skutečnost, že mnohé chrámy byly neustále přestavovány. Dále tomu nasvědčuje i prostorové rozvržení chrámů na ostrovech (obr. 2). Pokud jej spojíme s odhady počtu obyvatel ostrova založenými na množství zemědělské půdy, pak by bylo 5 až 10 tisíc lidí rozděleno na 6 až 10 společenství po 200 až 500 osobách. Taková seskupení mohla zdůrazňovat identitu jednotlivých skupin. Další větší skupinu tvořící identitu mohla představovat pohřebiště předků. Není bez zajímavosti, že na ostrovech Malta i Gozo jsou po jednom nejen velká pohřebiště, ale i v jejich blízkosti položeny velké komplexy chrámů, Tarxien na Maltě a Ggantija na Gozu (Robb 2001, 178, 180, 183, 184, 186).

Proč právě Malta?

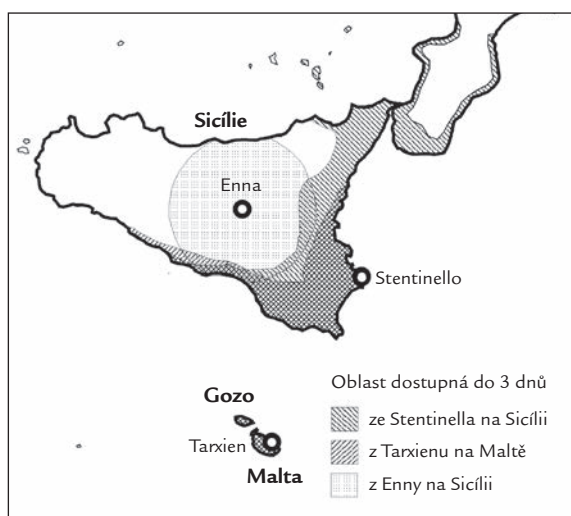
Kontakty a chronologie

Jedinečnost chrámových staveb nabízí k představě ojedinelé izolované ostrovní kultury. Šlo o izolovaný uzavřený ostrov nebo křižovatku cest? Geografická poloha ostrova, který leží v úzkém kanálu spojujícím východní a západní Středomoří, nasvědčuje spíše místu, které bylo součástí námořní komunikační sítě (Cassar 1997, 139, Robb 2001, 180). O kontaktech s vnějším světem svědčí i řada dalších faktů.

Především, souostroví o ploše 320 km² není z nejbližší pevniny zdaleka nedosažitelné. Je znám příběh z roku 1780, kdy tři muži na malém plavidle překonali vzdálenost více než sta kilometrů ze Sicílie na Maltu za méně než 24 hodin. V neolitu mohla cesta na Sicílii trvat jeden až tři dny. Plavba by zřejmě probíhala v létě, kdy je moře klidné. Podle modelových propočtů odpovídá cestování z Malty na Sicílii během tří dnů stejnému dosahu jako z jiné části Sicílie (obr. 5). Navíc, kontakty byly v prehistorii pro Maltu vždy životně důležité. Chyběly zdroje (např. obsidián nebo kovy), bylo zde málo živočichů (Robb 2001, 177, 187). Z dochovaných dovážených materiálů lze jmenovat sicilský pazourek, který v určité fázi vývoje téměř nahradil obsidián. Surovina k výrobě broušených seker pochází

k Kalábrii a Sicílii, někteří uvažují až o alpské oblasti. Drtidla se vyráběla z vyvřelin z východní Sicílie, alabastr stejného původu sloužil k výrobě lidských figur, dále se dovážel červený okr a polodrahokamy k výrobě korálků. K nedochovaným materiálům mohlo patřit paroží nebo dřevo ke stavbě lodí, možná i konstrukci střech chrámů. Jako argument pro izolaci Malty se uvádí, že potřeba obsidiánu v chrámovém období beztak klesá, že se na Maltu dováželo jen málo cizí keramiky, že maltská keramika se výrazně liší od sicilské nebo jihoitalské, že chrámy se nepodobají žádným monументům sousedních oblastí. Nejde však o námitky jednoznačné váhy, protože k poklesu využití obsidiánu došlo v chalkolitu všude, regionální keramická produkce v této době rovněž převládá i jinde (na Sicílii tři a v jižní Itálii dva styly keramiky) a dokonce lze identifikovat i obdobné monumenty. Podzemní hroby se vyskytují i na Sicílii, stejně jako kruhy z kamennů obdobné těm z Brocchtorff. Hypogonium Hal Safieni je podobné sicilské lokalitě Calaforno s třiceti pěti místnostmi. Také chrámy rané doby bronzové na Sicílii mají četné architektonické paralely na Maltě, např. masivní fasády (Robb 2001, 186–189).

Základní trendy vývoje odhalí snaha datovat vývoj těchto procesů. První rozsáhlejší lidská kolonizace Malty proběhla zřejmě ze Sicílie, protože keramika prvních zemědělců Malty je podobná tamní **kultuře Stentinello**. To se týká i dalších období. Ve **fázi Skorba** (4500–4100 cal. BC) pokračuje podobnost s kulturou centrálního Středomoří, souběžně docházelo zřejmě ke konsolidaci zemědělství a zvýšení počtu obyvatelstva. **Fáze Zebbug** (4100–3800 cal. BC) měla sice výraznější keramiku, která však byla stále podobná té na Sicílii. Navíc trvají surovinové vazby na okolní ostrovy (okr a stípaná industrie). Ke značným změnám došlo ve **fázi Ggantija** (3600–3000 cal. BC), kdy se současně objevují nové styly místní keramiky a stavby chrámů. Nastupuje relativní izolace. Ve **fázi Tarxien** (3000–2500 BC) tyto trendy zesilují a chrámy jsou stále komplikovanější (Richards a kol. 2001, 255). Přes uvedení všech rozdílů jsou ekonomika a technologie shodné s centrálním Středomořím.

■ Obr. 5 Dostupnost okolí Malty během tří dnů (podle Robb 2001, Fig. 1)

Proč jsou však tak výrazné chrámy z kamene jenom na Maltě? I v mnoha jiných oblastech Evropy dochází ve stejné době k nové sociální situaci – jednotlivci se snaží veřejně spotřebovat exotické zboží k posílení osobní identity. K tomu mohlo dojít buď zesílením mužské symboliky v hierarchii společnosti nebo k posílení hierarchie rituálu. A to byl zřejmě příklad Malty. Právě v době společenského vření často dochází k inovaci rituálu, na Maltě zhruba od 3600 BC. Možná zde nešlo uplatnit zavedení orby, pastevectví a společného hodování. Ostrov mohl mít „nízký strop“ intenzifikace, a to mohlo vést při zvýšení počtu obyvatel k vytvoření vnitřní stratifikace. V centrálním Středomoří tak mohl být neolitický model kulturních podobností a malých kontaktů vyměněn v chalkolitu za kombinaci velkých meziregionálních kontaktů při současném specifickém zaměření místních rozdílů (Robb 2001, 190–196).

Možné důvody chrámového kolapsu

Vrchol existence chrámů spadá do období 5000 až 4500 BP, poté přestaly být užívány. Vysvětlení se hledá obtížně. Jako možnosti se uvádí vyčerpání potravinových zdrojů ostrova nebo počátek období sucha, které vedlo ke stejnému výsledku – odchodu lidí z ostrova. O struktuře osídlení souostroví víme velmi málo, takže problém se obtížně posuzuje. Předpokládají se malé vesnice s domy z hlíněných cihel a snaha obyvatel ostrovů zadržet půdu před erozí zídkami. Ať už byla hustota osídlení jakákoli, původní dub a borovice byly vykáčeny a pastva ovcí a koz neumožnila les obnovit. To usnadnilo erozi půdy. K odhadu počtu obyvatel ostrovů slouží například údaje o počtech zemřelých v hypogeu na Maltě, kde bylo uloženo přes 6000 mrtvých, proto mohlo být původně obyvatel i dvakrát více. Tedy i více než byly možnosti obživy na ostrově.

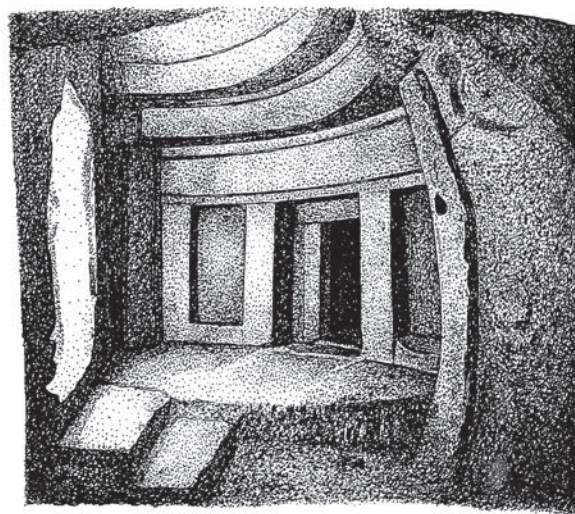
V této souvislosti lze připomenout další z nevyjasněných úkazů ostrovní kultury. Jde o „vyjeté koleje“ s U nebo V profily. Někteří autoři (např. Kroupa 2010) je považují za dráhy pro přepravu velkých kamenných bloků pro stavbu chrámů. Souvislost „kolejí“ a chrámů však

není zcela zřejmá. Někteří tvrdí, že linie končí u chrámů, jiní, že pro potřeby dopravy je jich nadbytek nebo že jsou málo opotřebované. Jmenujme tedy alespoň polohu těchto útvarů, které se v krajině nachází u vstupu do chrámů, ale i na svazích se sklonem 45 stupňů, u pobřežních útesů, u punské hrobky, u cisterny, u lomů nebo také ústí do moře. S možnou snahou obyvatel ostrova udržet jeho schopnost produkce potravin může souviset využití „kolejí“ jako kanálů odvádějících či svádějících vodu nebo jako protierozních opatření, kdy se pruh pole mohl nacházet mezi rovnoběžnými kanály (Sagona 2004). Možným řešením nedostatku potravin mohlo být i využití mořské stravy. Za tímto účelem bylo zkoumáno sedm kosterních pozůstatků lidí z pohřebiště Brochtorff z období 5400 až 4000 BP. Nebyla však zjištěna žádná mořská strava, většina bílkovin totiž pocházela z masa a mléka. Ani tyto závěry však nejsou zcela přesvědčivé, pohřbení z Brochtorff totiž mohli být za určitých okolností pouhým segmentem tehdejší společnosti, např. příslušníky elity (Richards a kol. 2001, 254–257).

K dalším možnostem ukončení funkce chrámů na ostrově patří řešení opačné, tedy příchod nových lidí na ostrov, lidí nepřátelských. Tomuto řešení by napovídala přeměna chrámu Tarxien na pohřebiště, kde byli ukládáni bojovníci nastupující doby bronzové. Ti použili i hypogeum na ostrově Gozo. Figury lidí této éry jsou stylisticky velmi odlišné, což by mohlo korespondovat s výměnou populace (Cassar 1997, 138, Rountree 2002, 33). Mohlo jít i o kombinaci obojího, tedy příchod cizích obyvatel do téměř vylidněné krajiny ostrovů. K tomu by byla nutná znalost detailní chronologie těchto možných dějů.

Další osudy chrámů

Hlavní příčinou novodobého poškození chrámů je krystalizace rozpustných solí v kameni, což bylo zjištěno v roce 2008. K dalším vážným důvodům patří popraskání kamenných bloků způsobené vymýváním zeminy ze stěn. Nejsilnější erozi způsobují v současnosti podzimní deště, ta činí až deset milimetrů půdy a kaménků po prvních deštích. V zimě už je eroze nižší. Významnou roli

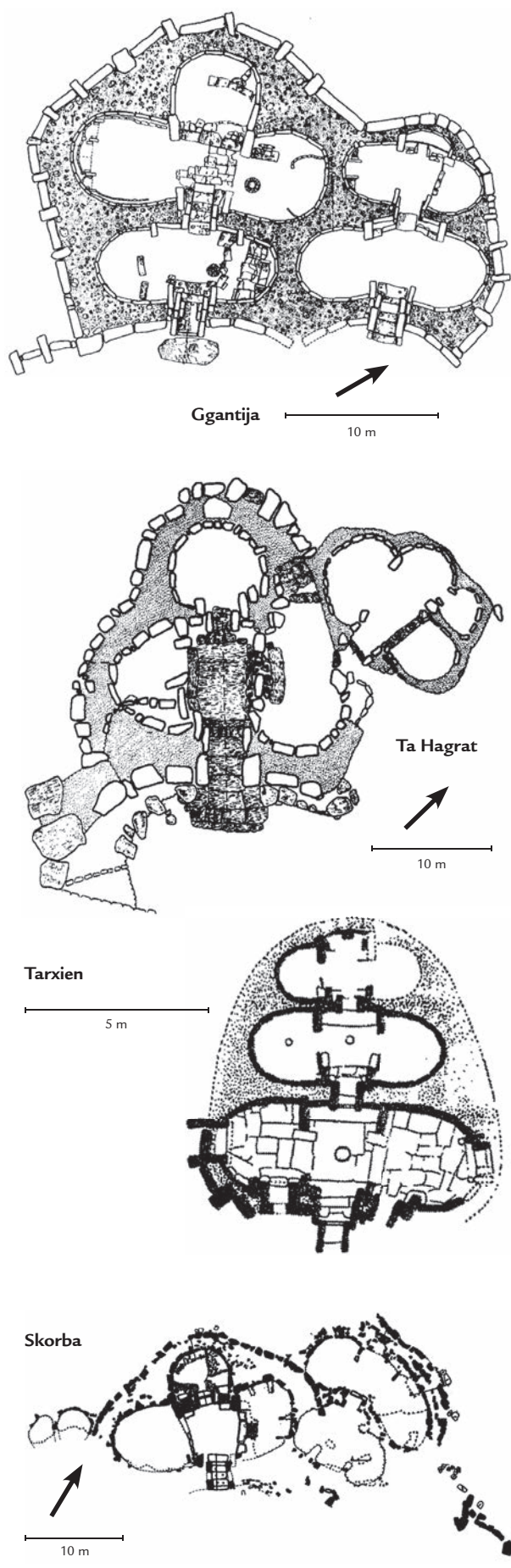

■ Obr. 6 Pohled na stupňovitý strop hypogenu Hal Saflieni umožňuje představit si možný klad kamenných překladů nadzemních chrámů, tedy nepravou klenbu (podle Jelínek 2006, 226)

oslabení konstrukcí sehrály v minulosti i nesprávné postupy restaurace. Jejich cílem byla rekonstrukce a ne stabilita znovu postavených chrámů (Cassar a kol. 2010, Fig. 3).

Obdobně mohly probíhat i destrukce chrámů po jejich opuštění v závěru eneolitu. Ve své podstatě jde o postdepozici transformace archeologických pramenů. Eroze mohla vyplavit zeminu kryjící kamenné konstrukce a pak už se začal rozpadat kámen jednotlivých stavebních prvků, střecha na prvním místě. K tomu je možno připojit zájem člověka o stavební materiál. Historická města Malty totiž leží často v blízkosti prastarých chrámů. Chrámů, na něž ani pozdější generace nikdy zcela nezapomněly. Například Hagar Qim nebyl nikdy zcela pohřben, je zmiňován v písemnostech z roku 1647 a jeho vykopávky začaly už v roce 1839. O rok později následovaly vykopávky v Mnajdra (Cassar a kol. 2010). Neobvyklé stavby, zdá se, zůstaly známy polohopisně, ne však už jejich účel. V 17. století např. panovala představa, že chrámy postavili kyklópské obří. Lebku „obra“ však byla ve skutečnosti lebka maltského trpasličího prehistorického slova (Rountree 2002, 35).

V této souvislosti se ještě vrátíme k možnostem konstrukce zastřešení chrámů. Někdy se uvádí, že pohřební prostory se podobají nadzemním. Např. v hypogeu Hal Saflieni jsou ve stropní části

■ Obr. 7 Půdorysy vybraných chrámů z ostrovů Malta a Gozo (podle Robb 2001, Fog. 4, Jelínek 2006, 231)

v kameni vytesány i jakoby dřevěné trámy (Jelínek 2006, 226). Může však jít i o stylizaci přesahujících kamenných překladů sestavených do tvaru kamenné klenby. Všeobecně citovaným stavebním náznakem řešení stropu či střechy je lépe dochovaný chrám Mnajdra, kde na vertikální kamenné desky stěn nasedají horizontální překlady vytvářející podstropní zaklenutí stavby, takže „střešní konstrukce nemusela být příliš rozměrná“ (Kroupa 2010, 130). Až sem panuje shoda, ale onen zbytek střechy řeší autoři nejrozumnějšími způsoby. Použitím kamenných desek, trámovou konstrukcí s pruty vymazanými hlínou v nejrozumnějších kombinacích. Přitom použití nepravé klenby známe i z megalitických staveb Evropy. Proč o této verzi nikdo neuvažuje?

Především v případě chrámů šlo, až na výjimku v Tarxien a Skorba, jen o výzkumy malého rozsahu (Robb 2001, 182). A proto jsou zřejmě platná slova P. Kroupy (2010, 106), že „současná podoba obnovených maltských prehistorických památek je výsledkem po dvě staletí trvající snahy archeologie o dosažení alespoň rámcové představy o jejich původní prehistorické podobě“ spíše než cíleného terénního výzkumu soustředěného na řešení konstrukce stropu a střechy. Nemůžeme tedy mít jistotu, zda byly všechny stavební prvky použity správně. Rozhodně lze mapovat přednostní snahu rekonstruovat vstupní části chrámů s využitím rozměrných překladů trilitů. Pravdou ale zároveň je, že jejich jinou pozici než pozici svislých základových ortostatů si lze obtížně představit. Těžko by mohly být velké

bloky kamene umístěny na drobnějších méně hmotných horizontálních překladech. Také pokračování střechy z lehčích materiálů na vodorovných překladech nekoresponduje s hmotnostní vyvážeností celé stavby opřené o široké stěny.

Vodítkem k řešení tvaru střechy může být model stavby z Ta'Hagrat o velikosti 4,5 × 3,7 cm (obr. 4), a to bez ohledu na skutečnost, zda ve skutečnosti chrám zobrazuje, když se půdorysem liší od apsid chrámů (Kroupa 2010, 106). Tvar střechy totiž může odpovídat i možnému zde navrženému řešení konstrukce pomocí kamenných překladů tak, jak to naznačuje tvar stropu hypogea v Hal Saflieni (obr. 6). Pokud by mělo řešení odpovídat dřevěné konstrukci, která je někdy uvažována, muselo by jít o sílu kmenů stromů v prostředí prehistorické Malty naprosto nedostupných. A to nejen na malém souostroví, ale i v okolí. Také povaha kamenných seker neprokazuje rozsáhlé tesařské práce (Skeates 2002).

Ano, je vážnou otázkou, proč se v ruinách chrámů střešní kamenné překlady nedochovaly. Tento problém uvidíme možná jinými očima, když si uvědomíme, že naprostá většina maltských chrámů se nachází v mnohem neúplnějším stavu než těch několik nejčastěji uváděných. Ale i u nich je dobře patrná neúplnost dokonce vnějších stěn. Tak je to v Mnajdra, Ggantija i Tarxien (obr. 7). Kámen byl zřejmě použit jinde. To ostatně naznačuje i příběh jedné z nejznámějších maltských monumentálních ženských soch z Tarxien, která byla objevena v roce 1914. Dochovala se pouze její spodní část s nohama, horní část podle jednoho z výkladů zmizela již daleko dříve, když zemědělci čistili pole od velkých kamenů (Rountree 2002, 33). Původně výška sochy dosahovala ke dvěma metrům. Zbytek dodnes nebyl nalezen.

Kde tedy mohou být (nejen) kamenné překlady střechy?

1. Mohly být částečně použity při novodobé rekonstrukci chrámů v průběhu raných vykopávek.
2. Mohly být masivně použity na stavbu blízkých středověkých a novověkých měst, např. Xewkija nebo Birzebbuga.

3. Mohly být vybrány zemědělci, např. jako ženská socha z Tarxien.
4. Mohly být použity na přístavby mladších chrámů z příslušných „dvojic“, např. původní Żebbiegh na nový Ta'Hagrat nebo původní Hagar Qim na nový Mnajdra. K tomu nám však chybí přesnější datace, protože nevíme s jistotou, zda tyto „dvojice“ chrámů nefungovaly i současně. Pak by nemělo smysl jeden z nich rozebírat.

Vliv postdepoziciční transformace na podobu nebo možnosti rekonstrukce i kamenných staveb minulosti je zřejmý. Například starověké lázně Asklepion na ostrově Kós byly téměř rozebrány pro stavbu čtyři kilometry vzdálené středověké a raně novověké pevnosti ve městě Kós. Jistě nejde o případ jediný. Situace eneolitických chrámů Malty je také příkladem vlivu lidské snahy v době jejich vykopávek porozumět stavební podobě původních rozvalin. Porozumět jim alespoň do výšky stěn a tak trochu možná na úkor poznání podoby zastřešení. Pokud bylo kamenné, mohlo mít vliv i na naši představu o podobě a využití chrámů. Např. místnosti by byly vyšší a s větší možností využít vnitřní akustiky. Pokud šlo o efekt akustiky, pak za zamyšlení stojí problém, pro koho měl být její efekt využit, koho měl překvapit či ovlivnit. Asi ne členy rituální elity samy pro sebe, asi ne masové účastníky rituálu, kteří by se do prostor chrámu nevtěsnili najednou.

Ale to už se pohybujeme na příliš tenkém ledě...

Použitá literatura

- Cassar, J. – Galea, M. – Grima, R. – Stroud, K. – Torpiano, A. 2010: Shelters over the Megalithic Temples of Malta: debate, design and implementation, *Environ Earth Sci*, SPECIAL ISSUE
- Cassar, Louis F. 1997: Settlement patterns in the Maltese Islands: from early colonization to pre – Independence, *GeoJournal* 41.2: 137–144
- Cox, J. 2008: Moonrise over Malta, *A&G*, February 2008, Vol. 49, 17–18
- Jelínek, J. 2006: Střecha nad hlavou. Kořeny nejstarší architektury a bydlení. Brno
- Kroupa, P. 2010: Kamenný krve a víry. Záhady pravěkých svatyní. Karpána
- Richards, M. P. – Hedges, R. E. M. – Walton, I. – Stoddart S. – Malone, C. 2001: Neolithic Diet at the Brochtorff Circle, Malta, *European Journal of Archaeology* Vol. 4(2): 253–262
- Robb, J. 2001: Island Identities: Ritual, Travel and The Creation of Difference in Neolithic Malta, *European Journal of Archaeology*, Vol. 4 (2): 175–202
- Rountree, K. 2010: Re – inventing Malta's neolithic temples: Contemporary interpretations and agendas, *History and Anthropology*, 2002 Vol. 13 (1), pp. 31–51
- Sagona, C. 2004: Land use in Prehistoric Malta. A re – examination of the Maltese 'cart ruts', *Oxford Journal of Archaeology* 23(1), 45–60
- Skeates, R. 2002: Axe aesthetics: Stone Axes and visual culture in Prehistoric Malta, *Oxford Journal of Archaeology* 21(1), 13–22

Summary

Neolithic Temples on Malta Where did the stone disappear?

The influence of postdepositional transformation on the design and possibilities of reconstruction of stone buildings of temples on Malta is obvious. The situation is an example of the result of human endeavour in understanding the structure of the ruins. To understand it at least up to the height of the walls maybe to the detriment of finding out about roofing.

An important question is why stone roof beams were not preserved in the temple ruins. We can view this problem in different light if we realise that majority of Maltese temples are more incomplete than the few most often named. But even with those the

incompleteness of walls is evident. This is true at Mnajdra, Ggantija and Tarxien (Fig. 7). The stone was probably used elsewhere.

1. Stone beams could have been used in modern reconstructions of temples during early excavations.
2. Stone beams could have been used for building nearby medieval and later towns, for example Xewkija and Birzebbuga.
3. They could have been looted by modern farmers as for example the female sculpture from Tarxien where only the legs are preserved, the rest is missing
4. They could have been used to build later temples from the 'coupled' temples – for example original Żebbiegh and new Ta'Hagrat or original Hagar Qim and new Mnajdra. Precise dating is missing therefore we cannot say with certainty if these 'coupled' temples operated simultaneously.

A lead to solve the problem of the roof shape can be the model of the building from Ta'Hagrat (4.5 by 3.7 m, Fig. 4) regardless of whether depicts the temple or not. The shape of the roof would correspond with the here proposed solution of construction with stone beams as suggested by the design of the ceiling in Hypogium in Hal Saflieni (Fig. 6). The design could also correspond to wooden construction, which is sometimes considered, but the beams would have to be from large trees unavailable in the environment of prehistoric Malta.

■ Obr. 8 Foto chrámu Hagar Qim (A); horní obrázek dokládá povrchovou destrukci kamenného zdiva (B) (foto P. Dostálová)